

Krig & retorik på nordiska

■ **Retorik i krig.** Två böcker om krig och retorik reser frågan om retorikens naturliga hemvist bland ämnen som statskunskap, litteratur och juridik. Eller kanske är det så att retoriken kan samla dessa kunskaper?

Av Sven-Göran Malmgren

I Irakkrigetets kölvatten har det utkommit ett stort antal böcker som behandlar krig från retoriska och juridiska utgångspunkter. De flesta av dessa böcker har givetvis engelskt eller amerikanskt ursprung, men även i Norden har flera studier i det aktuella ämnet publicerats, bl.a. de två som ska diskuteras här. Det är alltså fråga om *Krig och retorik* av Rolf Hugoson och antologin *Krig, rett og retorikk* utgiven av Siri Meyer och Jens E. Kjeldsen. (Det är främst den senare boken som tar upp juridiska aspekter på krig.) Båda böckerna tar ett allmänt grepp på ämnet men Irakkriget spelar en stor roll i varje fall som exempel.

Boken *Krig och retorik* tycks närmast vara tänkt som en lärobok, i första hand kanske för statsvetare och historiker. Den har i varje fall en tydlig statsvetenskaplig infallsvinkel, och författaren är själv statsvetare. Retorikforskare med språk- eller litteraturvetenskaplig inriktning kan nog bli överraskade över en del av innehållet; man kan säga att framställningen handlar mer än väntat om krigshistoria och militär strategi och mindre än väntat om retorik, i varje fall om retorik i traditionell mening.

Man kan till att börja med se på bokens fylliga bibliografi. Av mer än 100 nummer – vi bortser från referenser till tal av politiker – representerar högt räknat ett femtontal egentlig

Recension

Rolf Hugoson: *Krig och retorik. En introduktion*. Lund: Studentlitteratur 2004.

Jens E. Kjeldsen & Siri Meyer (red.): *Krig, rett og retorikk. En bok om kommunikationsregimer*. Åstorp: Rhetor förlag 2004.

retorisk forskning. Resten är en blandning av politisk och militär historia, krigsminnen av Eisenhower, Mannerheim och andra samt rena militärstrategiska handledningar. Titlar som "The Downing Street Years", "När Churchill grep makten och andra essäer", "Kriget mellan Sparta och Athen" och "The Making of the President 1960" dominerar stort. Referenser till nordisk retorisk forskning med språk- eller litteraturvetenskaplig inriktning, speciellt till arbeten publicerade i denna tidskrift eller *Rhetorica Scandinavica*, lyser helt med sin frånvaro. Som ett slags alibi antyder författaren – ganska förvånande – att humanistiskt inriktade retorikforskare i Norden bara i liten grad intresserat sig för politiska texter (s. 10).

Trots detta innehåller boken nyttig läsning även för humanistiskt inriktade retorikforskare, och författaren har en poäng när han skriver att han vill ”bekämpa antagandet att retorik är en disciplin som domineras av textanalys i inskränkt bemärkelse” (s. 11). Det är säkert så att arbeten med statsvetenskaplig inriktning ofta förbises i humanistiska retoriska studier. Men även det omvända gäller, något som den aktuella boken ganska tydligt illustrerar.

Kapitel 1 ger en översikt över viktiga termer inom retoriken. Även om det mesta säkert är korrekt och ger nyttig kunskap, innehåller avsnittet ”Tankefigurer” en del underligheter som lätt hade kunnat undvikas. Inte många skulle hålla med om att *vi* är ”ett ... ofta underskattat metaforiskt ord” eller att det är ett exempel på metaforik att identifiera Tony Blair med Storbritannien (s. 55). Att uppfinna ”ett helt nytt ord för en viss verksamhet” är inte att ge en stipulativ definition (s. 59), och åtskilliga snåriga resonemang – här och senare i boken – kring gränsen mellan synekdoke och metonymi och mellan metonymi och metafor hade kunnat stramas upp eller undvaras. Varför *ironi*, som får en något missvisande definition på s. 58, är en mer central stilistisk figur än t.ex. *litotes*, *hyperbol* och *allusion* förblir oklart.

Både kapitel 2 och 3 har åtminstone delvis en historisk inriktning. Kapitel 2 har rubriken ”Krigshot och ideologi under 1900-talet”, kapitel 3 däremot ”Retorik i krig” (mina kursiveringar). Dispositionen av de båda kapitlen är en aning förvirrande. Avsnittet ”Kriget mot terrorismen” (min kursivering) i kapitel 2 är knappast kompatibelt med kapitlets övergripande rubrik. Omvänt hör avsnittet ”Kärnvapenretorik” i kapitel 3 snarare (och lyckligtvis!) hemma i kapitel 2; här har det efter 1945 varit frågan om på sin höjd krigshot, och vad retorik under ett kärnvapenkrig skulle innebära vågar man inte ens tänka på. Författaren gör vidare närmast en poäng av att de båda världskrigen behandlas mycket styvmoderligt (s. 11-12), men på många läsare kan detta nog göra samma intryck som om Shakespeare skulle saknas i en teaterhistorisk översikt. Mannerheim och Piłsudski i all ära, men fanns det inte större aktörer att hämta retoriska exempel från, däribland också mer pedagogiska exempel än bokens?

Det inledande avsnittet i kapitel 3, ”Krig som retorik”, kan nog förvåna många retorikforskare med traditionell inriktning. Till stora delar är det intill förväxling likt en kort handledning i militär strategi och taktik. Tanken tycks vara att eftersom retorik är konsten att övertyga, så är alla medel att övertyga värdiga forskningsobjekt för retoriken. En krigsledare kan beordra en bombning av en stad i syfte att övertyga motståndaren om att fortsatt motstånd är lönlöst (jfr Hiroshima); därmed blir bombningen en retorisk handling. Kriget blir med detta synsätt inte bara en fortsättning på politiken och retoriken, det blir självt retorik.

Det står givetvis var och en fritt att bekänna sig till en mycket vid retorikdefinition. Men den som håller med för-

fattaren om att retoriken inte bör ”domineras av textanalys” kan nog sakna en diskussion i boken av vissa retoriska handlingar på en tänkt skala mellan politiska tal och bombfällning. Låt oss bara nämna ett exempel på viktiga icke-verbala retoriska handlingar i krig, högste krigsledarens val av klädsel. Det är intressant att notera att Stalin och Hitler alltid, Churchill ofta och Roosevelt nästan aldrig bar uniform vid offentliga framträdanden under andra världskriget. Vilket *ethos* ville de förmedla? Vilken verkan hade det? I modern tid har det noterats som påfallande att den föga krigserfarne George W. Bush vid ett viktigt tillfälle efter Irakkriget bar uniform, medan krigshjältarna Eisenhower och Kennedy alltid bar civila kläder som presidenter. Vilken verkan hade det haft om Kennedy burit uniform under Kubakrisen? Den typen av frågor hade det varit intressant om boken hade prioriterat framför diskussioner kring rena militärstrategiska överväganden.

Det värdefullaste i boken är enligt min mening de båda avslutande, fylliga kapitlen om Irakkrigen 1991 resp. 2003. Kapitel 4 tar bl.a. upp frågan om Saddam Hussein och den äldre Bush missförstod varandras inställning och avsikter inför Saddams invasion av Kuwait. Borde USA ha gjort tydligare att en sådan invasion måste leda till militära motåtgärder från USA:s sida? Hugoson för en intressant diskussion kring denna – inte minst retoriskt – viktiga fråga, och hans svar är snarast nej. Möjligen kan man emellertid mistänka att det åtminstone brast i kommunikationen mellan USA:s Irakambassadör och Washington. Hugoson citerar en unik dokumentation av ett samtal mellan Saddam och ambassadören bara en vecka före invasionen, bl.a. följande uttalande av Saddam (s. 192): ”When we meet [Irakier och kuwaitier, för förhandlingar om bl.a. gränsfrågor, min anm.], and when we see that there is hope, then nothing will happen. But if we are unable to find a solution, then it will be natural that Iraq will not accept death, even though wisdom is above everything else.” Kan ett krigshot bli särskilt mycket tydligare? Kan det inte vara så att ambassadören faktiskt missade allvaret i Saddams hot och därför gav en alltför lugnande rapport till Washington?

I det avslutande kapitlet om det senaste Irakkriget får vi bl.a. en värdefull genomgång av debatten som föregick invasionen. Författaren redovisar krigsförespråkarnas och krigsmotståndarnas argument; bland krigsmotståndarna urskiljer han två grupper, ”multilateralister” (som kunde tänka sig en FN-ledd invasion) och ”globaliserings skeptiker” (som var emot en invasion under praktiskt taget alla omständigheter).

Kanske saknar man dock en analys av ett viktigt element i Bushadministrationens och Blairregeringens retorik, det systematiska utnyttjandet av halv sanningar och vilseledande påståenden. Hugoson får det att verka som om båda sidor, krigsförespråkarna och krigsmotståndarna, var lika goda kålsupare i det avseendet (s. 244), men det är dock alltid så

att det är allvarigare om makthavare ljuger än om oppositionella grupper gör det. En grupp demokratiska kongressledamöter har efter kriget gjort en sammanställning av över 200 (!) vilseledande påståenden av de fem ledande företrädarna för Bushadministrationen, Bush, Cheney, Powell, Rumsfeld och Rice (se Mandacini 2005). En central roll för att vinna den amerikanska allmänhetens stöd för kriget spelade vilseledande påståenden om att Saddam hade ett kärnvapenprogram (framförda bl.a. i Bush's *State of the union*-tal i januari 2003, se t.ex. Malmgren 2003).

Hugosons bok är läsvärd, men helhetsintrycket dras ner av ett begränsat antal faktafel (Jaltakonferensen ägde t.ex. rum 1945, inte 1944; s. 79) och framför allt av ett stort antal korrekturfel. I åtskilliga fall leder dessa fel till omöjliga meningar, t.ex. (s. 161) "Chrustjevs radiosändningen kompletterades ..." eller (s. 248) "Rimligen borde vi dock också fråga sig ...". Kanske borde förlaget strama upp kontroll-läsningrutinerna en aning?

Kommunikationsregimer

Boken *Krig, rett & retorikk* är fastare förankrad i en humanistisk retorisk tradition. Den innehåller bidrag av norska, danska och amerikanska retorikforskare. Nyckelbegreppet *kommunikationsregim* visar sig mycket användbart; det står för "et sett av retoriske former og tankefigurer som setter seg gjennom som dominerende måter å tenke og tale på innenfor bestemte samfunnsfelt". En kommunikationsregim betingar vad som kan sägas, representeras, få en kommunikativ form, vilka val som kan träffas och vilka handlingar som låter sig förstås. (Inledningen, s. 7.)

Man kan sålunda exempelvis tala om det kalla krigets kommunikationsregim (med "den fria världen" som en aldrig ifrågasatt etikett på en brokig blandning av demokratier och icke-kommunistiska diktaturer) och om terror-krigets kommunikationsregim (med dess nästan apokalyptiska språkbruk där kampen mellan gott och ont är det centrala, jfr nedan).

Allra intressantast blir det kanske i de artiklar som rör sig nära skärningspunkten mellan krig och rätt. Sålunda berörs de klassiska reglerna om när det är rättfärdigt att gå i krig (*jus ad bellum*) och om hur man för krig på ett rättfärdigt sätt (*jus in bello*) i bidragen av G. Thomas Goodnight och – på ett något djupare plan – av Karen-Margrethe Simonsen. I Goodnights variant av teorin om det rättfärdiga kriget formuleras fyra frågor som tillämpas på Irakkriget förspel och speciellt på en presskonferens av Bush i februari 2003:

- 1) Har en allvarlig förbrytelse (likvärdig med en krigshandling) begåtts?
- 2) Är alla medel för att lösa problemen bortsett från krig prövade?
- 3) Står medlen som måste tas i bruk i proportion till målen?

"Vissa fotografier av överlevande som trots chocken reste sig och gick vidare fick närmast ikonstatus." (Ill. fra *Krig, rett & retorikk*)

4) Finns det utsikter till en rättfärdig fred?

Goodnight kommer inte oväntat fram till att svaret på alla frågorna var nej i fallet Irak. Vad exempelvis den första frågan beträffar, hade Saddam Hussein inte gjort sig skyldig till krigshandlingar eller liknande handlingar sedan 1991. De, som i likhet med Bush, ändå besvarade frågan med ja fick försöka göra troligt att Saddam utgjorde ett överhängande hot och argumentera utifrån Bushdoktrinen om *pre-emptiv* (förebyggande) krigföring. Som Goodnight visar leder Bushdoktrinen i förlängningen till en fullständigt laglös värld där vilket land som helst kan bli angripet av ett godtyckligt land på blotta misstanken om otillåtna militära förehavanden.

Ytterligare ett bidrag kan sägas ligga nära skärningspunkten mellan krig och rätt, fast på ett helt annat sätt. Ida Hydle beskriver ett rättsfall där en före detta FN-soldat är anklagad för ett våldsbrott hemma i Norge. Det juridiska språket och den juridiska ritualen, eller rättsväsendets kommunikationsregim, kan enligt Hydle inte göra rättvisa åt den anklagades ovanliga bakgrund. Hon föreslår inrättandet av informella konfliktråd vid sidan av de juridiska instanserna. (Rimligen kan väl dock redan den formella juridiska proceduren mycket väl resultera i att den anklagades bakgrund som fredsarbetare i en miljö präglad av våld betraktas som en förmildrande omständighet?)

Terrorismen och Irakkriget behandlas i ytterligare två bidrag i boken. Jens E. Kjeldsen skriver på ett intresseväckan-

de sätt om "11. septembers visuella retorikk". I och med det stora terrorangreppet uppstod med Kjeldsens språkbruk en retorisk situation som krävde någon form av retorisk respons. Här spelade bilden en viktig roll. Vissa fotografier av överlevande som trots chocken reste sig och gick vidare fick närmast ikonstatus. Kjeldsen visar hur referenser till andra bilder, från klassiska konstverk till foton från andra världskriget, bidrog till de aktuella bildernas slagkraft (se föregående uppslag). I samtliga Kjeldsens exempel utom ett lever bilderna helt av sin egen kraft. Undantaget är en ganska otydlig bild av Bush på Ground zero som knappast skulle göra intryck om vi inte visste att det var vid det tillfället Bush uttalade sina bevingade ord "I can hear you. All the world can hear you."

Vidare skriver amerikanen Robert L. Ivie om "Den onde fienden vs. Den agonistiske andre". Han analyserar "ondskans retorik" som element i terrorkrigets kommunikationsregim, bl.a. med hjälp av ett berömt Bushcitat (i boken översatt till norska): "Irakiske flyktinger forteller om hvordan tilståelser tvinges frem ved å torturere barn mens foreldrene ser på. [...] Hvis dette ikke er ondskap, da har ikke ordet noen betydning." Om detta trots allt framstår som ett ganska okontroversiellt bruk av ordet *evil* (ondskap), kan man lätt finna andra citat där ordet missbrukas. Exempelvis har både Bush och Cheney försvarat kvarhållandet av fångarna i Guantanamo utan rättgång med hänvisning att vi här har att göra med "evil men".

Ivies huvudtes är att det alltid är fel att se en fiende som absolut ond. Han uppmanar USA att "unnlate å gjengjelde terror" eftersom

[m]otterror avler mer terror. Den kan bare minskes i omfang ved debatt mellom motstridende verdensbilder [og] bare ved å finne frem til et felles grundlag og ta kildene til fremmedgjøring og fortvilelse op til diskusjon. (s. 74)

Man kan ha olika synpunkter på denna rekommendation. Även om det senaste årets händelser givit Ivie rätt i att motterror alstrar mer terror, ter den sig för närvarande realistisk. Det kan också förtjäna att påpekas att "ondskans retorik" inte är någon ny företeelse i samband med storpolitiska konflikter. Så här lät det i ett radiotal i England för en del år sedan:

This wicked man, the repository and embodiment of many forms of soul-destroying hatreds, this monstrous product of former wrongs and shame, has now resolved to break our famous Island race by a process of indiscriminate slaughter and destruction. (cit. efter Gilbert 1991:675)

Det kunde varit en beskrivning av bin Laden av Bush eller Blair, men i själva verket har vi här att göra med Churchills karakteristik av Hitler i september 1940. Såväl då som i efter-

hand har Churchills krigsretorik i allmänhet betraktats som adekvat, för att inte säga lysande. Det betyder inte att samma sak kan sägas om Bush's terrorretorik, men det ger kanske anledning att ställa en fråga till Ivie: borde Churchill 1940 snarare än att demonisera Hitler ha försökt uppnå ett slags "förståelse" för hans "världsbild" och kanske upprätta någon form av kommunikation med honom?

Ytterligare ett bidrag i boken tar upp det storpolitiska spelet i Mellanöstern. Journalisten Morten Strøksnes visar hur 11 septemberattentatet utnyttjades av de israeliska ledarna för att införa ett slags permanent undantagstillstånd i Israel och Palestina. (Detta har som bekant ändrats något under det senaste året.) Den palestinske presidenten Arafat kallades vid ett tillfälle "vår lokale bin Laden" av Sharon och utsattes för ett direkt mordhot. Särskilt intressant är Strøksnes bedömning att västliga medier nästan aldrig gör Israels påståenden (t.ex. om att man träffat en "bombfabrik", samtidigt som man kanske råkat döda ett antal civila palestinier) till föremål för källkritisk granskning.

Som helhet är boken utan tvekan ett viktigt bidrag till den nordiska litteraturen i ämnet krig och retorik. Det bör sägas att den inte alltid är helt lättläst, och någon gång kan den vetenskapliga jargongen bli påfrestande, särskilt kanske i de båda översatta artiklarna. T.ex. (s. 20): "De materielle vilkårene – de teknologiske handelssystemene – i det nye årtusenet ble omkonfigurert på et symbolsk plan til en ny trusselgrammatikk som påvirket retorikken om krig og fred." Men om boken sålunda ibland kräver en smula ansträngning av läsaren, så får han eller hon i allmänhet riklig lön för mödan i form av fördjupade insikter i ett viktigt ämne.

Läs mer

Gilbert, Martin 1991: *Churchill – a life*. London.

Malmgren, Sven-Göran 2003: "Ondskans axelmakter – och lögnens", *RetorikMagasinet* 20, s.13-18.

Mandacini, Francis T. 2005: *Bush's Uranium Lies: The Case For A Special Prosecutor That Could Lead To Impeachment*. Hämtad från <http://www.globalresearch.ca> (13/7 2005).

Sands, Philippe 2005: *Lawless world. America and the making and Breaking of Global Rules*. London.

Syse, Henrik 2003: *Retferdig krig? Om militärmakt, etikk og idealer*. Oslo.

Om författaren

Sven-Göran Malmgren är professor vid Institutionen för svenska språket, Göteborgs Universitet.